

УДК 80.81-112+81-114

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-16>**Михайло КУШЛАБА,**

orcid.org/0000-0003-0572-8554

викладач кафедри української мови, літератури та культури
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна) michaelruday@ukr.net

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті охарактеризовано проблеми становлення українського термінознавства на діяхронічному й синхронічному рівнях. Означено історичні періоди, які впливали на стан розвитку термінознавства. Розкрито виклики, перед якими українська термінологія постала сьогодні. Процес формування національної термінології пов'язаний з історією української бездержавності. Відсутність Української держави дуже згубно впливала на всі значимі сфери наукового й суспільного життя.

У статті проаналізовано наукові праці про важливість творення термінологічної категорії на основі загальнонародної мови та її національно-культурної основи. Визначено характеристики системності, моносемантичності й однозначності терміна. В аналізі досліджень відображено важливі джерела для дослідження українського термінознавства. Ці джерела дають підґрунтя більш глибоко осягнути проблеми становлення національної термінології, її цілковитого знищення в тоталітарному радянському часі та її відродження в сучасну епоху.

Мета статті – окреслити історію творення українського термінознавства, період найбільшого його розвитку й найбільш системного нищення, а також розкрити найагресивніші форми зросійщення, спростувати фальшиве інтерпретування на синхронному рівні з огляду начебто на брак термінологічних словників у різних і суспільних, і науково-технічних галузях, означити стан відродження й розвитку сучасних термінів на основі праць авторитетних українських учених-лінгвістів.

Дійсність, що переплітається з проблемою неперервності термінологічного процесу, пов'язана з традиціями народу, сформованими на давньоукраїнській національній основі.

У статті розкрито такі поняття, як «українська специфіка термінотворення», «національна основа», «загальнонародна мова», «вилучення термінів із лексичного складу мови», «зросійщення терміна». Одна з проблем сучасної української термінології сьогодні полягає у тому, що вона мало поширена на такі сфери, як військова й авіаційна галузі, спорт, банківська справа. Попри всі проблеми на сучасному етапі українська термінологія все-таки збагачується новими запозиченнями з огляду на глобалізаційний розвиток.

Ключові слова: українська специфіка термінотворення, національна основа, загальнонародна мова, вилучення термінів із лексичного складу мови, русифікація терміна.

Mykhailo KUSHLABA,

orcid.org/0000-0003-0572-8554

Lecturer in Department of Ukrainian Language, Literature and Culture
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
(Kyiv, Ukraine) michaelruday@ukr.net

UKRAINIAN TERMINOLOGY: PROBLEMS OF FORMATION

The problems of formation of Ukrainian terminology at the diachronic and synchronous levels are discussed. The historical periods that had an impact on the development of terminology are marked. This paper reveals the challenges Ukrainian terminology today is facing.

The process of formation of national terminology is connected with the history of Ukrainian statelessness. The absence of the Ukrainian state had a very detrimental effect on all important spheres of scientific and social life.

The scientific works related to the importance of creating a terminological category based on the national language and its national and cultural basis are analyzed. The characteristics of systematicity, monosemanticity and unambiguity of the term are defined. The important sources for the study of Ukrainian terminology are reflected in the analysis of research.

These sources provide a basis for a deeper understanding of the problems of the formation of national terminology, its complete destruction during the totalitarian Soviet era and revival in modern times.

The purpose of the article is to outline the history of Ukrainian terminology science, the period of its greatest prosperity and most systematic destruction, as well as to reveal the most aggressive forms of Russification, to refute false interpretation at the synchronous level under the pretense of lack of terminological dictionaries in various social and scientific fields. Also the state of revival and development of modern terms on the basis of works of authoritative Ukrainian linguists is described.

Reality is intertwined with the problem of continuity of the terminological process and is connected with the traditions of the people, which are formed on the basis of the ancient Ukrainian national basis.

The concepts of «Ukrainian specifics of term formation», «national basis», «common language», «removal of terms from the lexical structure of the language», «Russification of the term» are described in the article. Modern Ukrainian terminology is not widespread in such areas as military and aviation industries, sports, and banking. This is one of the problems of terminology. Despite the difficulties, the Ukrainian terminology is enriched with new borrowings due to globalization.

Key words: *Ukrainian specifics of term formation, national basis, national language, removal of terms from the lexical structure of the language, Russification of the term.*

Постановка проблеми. Українська мова хоча і повільно, та все ж повертає собі не так давно, з погляду історичного часового проміжку, знищену й пограбовану в неї лексику, морфологічні та словотвірні форми, термінологію, розпрацювання якої мовознавці здійснювали на національній основі, а також традиційно використовували й надалі послуговуються греко-латинськими, англійськими, німецькими та іншими термінологічними первнями. Тривалий період української бездержавності негативно позначився на всіх суспільно значимих галузях, зокрема й на мовознавчій та гуманітарній загалом. Із огляду на культурні виклики сучасності, зокрема зрощення української термінології, її руйнування, відродження та тягlosti в її становленні попри всі заборони, з огляду на їх трансформацію, поєднану із найвишуканішими формами гібридності, дискретності традицій, ми присвятили деякі міркування та твердження.

Аналіз досліджень. Наукові праці, в яких розглядалися проблеми українського термінознавства, належать до різних періодів його становлення та розвитку як предмета української мови загалом. Однією з ґрунтовних робіт, присвячених формуванню української лінгвістичної термінології, виступає наукова розвідка «Нарис української граматичної термінології» Надії Москаленко, виданої 1959 р. Рік видання якраз можна пов'язати з тим, що після жаклих розстрілів та репресій, заборон і нищення української науки 30-х років ХХ ст. у другій половині 50-х років відбувається повернення до розпрацювання термінології в різних галузях знань. У цій праці авторка вперше в українському мовознавстві написала, попри деяку тенденційність, властиву радянському часові, фундаментальну монографію, в якій визначила принципи творення граматичної термінології й яка, з її погляду, має базуватися «на глибокому і всебічному вивченні фонетичної системи та граматичної будови української мови, її специфічних особливостей» (Москаленко, 1959: 31). У цій же монографії йдеться про важливість системності, однозначності й моносемантичності терміна. Учена також пропонує творити національну тер-

мінологію на основі української загальнонародної мови. Авторка спонукає до використання термінології, яка належить до суто національної лексики, й обмежено послуговуватися іншомовними поняттями. Досить часто в наукових текстах сучасні дослідники вживають чималу кількість іншомовних термінів, що обтяжують сприйняття основного змісту. Тож Н. А. Москаленко вважала, що не слід перенасичувати іншомовними словами свої наукові розвідки за умови наявності українського відповідника і що кожен термін найоптимальніше мав би бути однослівним.

Наступним цікавим джерелом для дослідження проблем формування української термінології є книга документів і матеріалів «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду» за редакцією Л. Масенко. У цій книзі зібрано чимало статей різних науковців, в яких розкривається і діяльність Інституту наукової мови, і статті щодо унормування основних правил творення української термінології, і матеріали стосовно ролі державної комісії для впорядкування українського правопису. На нашу думку, найосновніше – це те, що у цій книзі зібрані праці тих учених, які нищили українську термінологію. Пишучи розгромні статті в різні періодичні видання щодо шкідливості питома національної термінології, ці вчені допомагали вилучати її зі спеціалізованих словників, наближаючи, таким чином, лексичний склад української мови до російської. Серед цих авторів зустрічаємо П. Горецького, М. Калиновича, Делчо Дрінова, П. Сабалдира, М. Шамоту, І. Білодіда, В. Русанівського, С. Єрмоленко та ін. Очевидно, згадані особи не могли встояти перед звабливими пропозиціями тоталітарного пекла. Ця книга цікава ще й тим, що закінчується реєстром репресованих термінів. Щодо проблем розвитку українського термінознавства в сучасну епоху, то ними займалися ще такі вчені, як А. С. Дяков, М. С. Зарицький, Н. Ф. Непийвода, С. Шевчук та ін.

Мета статті – окреслити історію створення українського термінознавства, період найбільшого його розквіту й найбільш системного нищення, а також розкрити найагресивніші форми зрощення, спростувати фальшиве інтерпретування

на синхронному рівні з огляду начебто на брак термінологічних словників у різних і суспільних, і науково-технічних галузях, означити стан відродження й розвитку сучасних термінів на основі праць авторитетних українських учених-лінгвістів.

Виклад основного матеріалу. Спробуємо означити у цій статті проблеми, з якими стикається українське термінознавство на діахронічному й синхронічному рівнях. Така проблема, як тяглість термінознавчого процесу, бере свій початок із давньоукраїнського періоду становлення й української мови, й термінознавства загалом. Багато хто з українських мовознавців зазначає, що українська граматична термінологія почала формуватися ще в XVI ст. й тривала аж до XIX ст. Давньоукраїнська національна основа творення термінознавчої галузі лягла в основу дослідження Товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові та Інституту української наукової мови в Києві, що працювали над розробленням мовних стандартів на означення понять науково-технічної сфери. Час від часу з'являлися різні псевдонаукові, антиукраїнські теорії і щодо історичної термінології, і щодо походження української мови, її давності та справжності. Ця теорія відома нам сьогодні як нормандська. Апологети цієї гіпотези, російські вчені М. Погодін (Крымский, 1904) та О. Соболевський, стверджували, що до навали монголо-татар киеворуські землі заселяли великороси. Інший російський історик та лінгвіст О. Шахматов хоча і відверто виступав проти української незалежності 1917 р., та все-таки розкритикував цю нормандську теорію, зазначивши, що «з ... погляду історії українського народу ми повинні одкинути якнайрішучіше гадку про те, що Київщина за давніх часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних інших руських народностей. Шукати в X–XI віці над Дніпром великорусів – це річ цілком даремна, бо ж великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племен – північноруського та східноруського. Авжеж, шукати в південній Наддніпрянщині Володимирових і Ярославових часів новгородських слов'ян чи смоленських кривичів, чи східних в'ятичів нікому в голову не спаде. Виходить, що Київщина та Переяславщина могли бути на початку нашої історії заселені тільки південноруським, інакше малоруським плем'ям, яке взагалі сиділо по всій Наддніпрянщині, по обох берегах Дніпра» (Шахматов, 1924: 51–52). Ця дискусія чужинців – це ще одне свідчення того, що Україна, перебуваючи у складі Російської та інших імперій, не мала можливості

визначити способи й темпи розвитку своєї наукової термінології та культури мови загалом. Звичайно, у ті часи були відомі такі граматики української мови, як «Грамматика руська...» (1768–1788) Арсенія Коцака, написана словено-руською мовою; «Грамматика малоросійського нарiччя» (1818) Олексія Павловського, видана російською; Івана Вагилевича й Йосифа Лозинського – польською, а грамматика Михайла Лучкая – латинською (Москаленко, 1959: 28). На ці джерела звернула увагу також Н. А. Москаленко у вищезгаданій монографії й зазначила згубний вплив перебування України в чужих імперіях, що суттєво позначився на функціонуванні й розвитку як національної мови, так і її граматичної термінології.

Одна з наступних проблем у галузі становлення термінознавства в 1930-х роках XX ст. – це взаємодія української наддніпрянської мови з наддністрянською, вироблення на основі їхньої контамінації спільних рис української літературної мови й творення терміносистеми. У цьому питанні працювало Українське наукове товариство в Києві, очільником якого був М. Грушевський. Разом із ним активно розробляли українську термінологію А. Кримський, М. Туган-Барановський, І. Огієнко та ін. На думку Агатангела Кримського, така взаємодія стала вимушеною через те, що «царський наказ вигнав українське письменство з меж російської України до Австрії...» (Кримський, 1924: 119). Учений досить критично ставився й до створеної наукової термінології в Галичині, й до діяльності М. Грушевського.

У більш сучасні часи українська гуманітарна наука стикнулася з такими руйнівними поняттями, як встановлення спільного й відмінного між такими різновидами винародовлення етносу в тоталітарному часі, як-от: лінгвоцид, вербоцид, етноцид, геноцид, аналіз фальшивих лозунгів про вільний розвиток національних культур, що, на думку Л. Масенко, «попри гучні декларації про «вільний розвиток національних культур народів СРСР» та їх «невиданий розквіт» радянська мовна політика була спрямована не тільки на обмеження сфер використання української мови, а й на руйнацію її основ: лексичних, фразеологічних, граматичних» (Українська мова, 2005: 34). Бо ж завдання лінгвоциду – це розмивання історично-культурних основ цілого етносу з метою подальшого його винародовлення й знищення.

На нашу думку, період найбрутальнішого нищення української мови тривав у 1930–1980 рр. XX ст., зокрема термінології усіх науково-технічних, суспільних і гуманітарних сфер. Сучасна українська дослідниця історії мови Лариса

Масенко ці часи називає процесом «остаточного формування й стабілізації тоталітарного новоязу – мови партійного апарату й пропаганди, специфіку якої визначало явище десемантизації лексики, спотворення значень слів, вивітрювання з них смислу» (Масенко, 2004: 45). Тоді відверто ніхто не видавав заборон на кшталт Валуєвського циркуляру чи Емського указу, але в природничих, інженерно-технічних, медичних, сільськогосподарських, соціально-економічних, правничих, мистецьких сферах вилучалися цілі пласти національної термінології з навішуванням ярликів буржуазності й ворожості, характеризувалася як не прийнятна для тогочасних тоталітарних умов, тобто радянського способу життя. Таким чином, усюди в українській науці насильно витіснили з ужитку національні поняття, а натомість запроваджували російську термінологію. Існували приховані й очевидні прийоми зросійщення української термінології з метою прищепити й українським науковцям, й українському громадянину загалом через «мову партійного апарату й пропаганди» комплекс меншовартості, посягти зневіру, знеохоту до вивчення й поширення українських термінів, викликати почуття страху бути покараним через прагнення до самотності, інакшості, які формувалися відповідно до законів національної специфіки. Зрештою, страх бути інакшим і в українській термінознавчій сфері, і в культурі мовлення, і навіть у житті не подоланий і сьогодні. Нав'язаний шаблон дуже глибоко зарубцювався у свідомості громадянина України, далекого від науки, і ще більше вкорінився в психіці українського вченого в різних галузях знань.

Не можемо обійти одну з таких проблем розвитку сучасної термінології, як співвіднесення її із суто українськими значущими частинами слова, як-от коренями, суфіксами, префіксами, здатних змінити лексичне значення цього слова, увідповіднити його до національних особливостей словотворення. Сьогодні, наприклад, набагато частіше вже можна почути такі форми слів, як «кування», «полірування», «штампування», «рубання» замість «ковка», «поліровка», «штамповка», «рубка» чи «алгебричний», «синусоїдний», «функційний», «диференційний» замість «алгебраїчний», «синусоїдальний», «функціональний», «диференціальний» та ін. У реабілітації несправедливо усунених з української мови термінів немаловажну роль відіграють українські мовознавці. Використавши розлогий метафоричний вислів у поєднанні літоти з гіперболою, Ю. Шевельов на I конгресі Міжнародної асоціації україністів 1990 р. зазначив: «Дозволю собі

пройтися хоч краєчком – узявши навмання яких чверть сотні слів – по цьому цвинтарі. Не біймося мерців, тим більше що деякі з них не мертві, а тільки приспані (або, страшніше, живцем поховані)» (Шевельов, 1990: 74). Авторитетний учений наголошував на необхідності, природній і насущній потребі повернення й залучення в словниковий склад української мови колись брутально й цинічно знищеного: «Що було, було, і що є, є. Але потрібна реабілітація несправедливо усуненого. Історія вчить, що змішування мов не завжди має однозначні наслідки. Часом воно веде до зникнення однієї з мов, часом до її збагачення. Російська мова завдячує своє багатство змішуванню з церковнослов'янською, англійська – з латинофранцузькими елементами. Від людей України залежатиме, яка з цих двох можливостей стане реальністю. Але якість регулювання в близькому майбутньому буде потрібне» (Шевельов, 1990: 75).

Проблема сучасної української термінології сьогодні полягає ще в тому, що вона мало поширена на такі сфери, як військова й авіаційна галузі, спорт, банківська справа. Досить часто українські громадяни, зокрема викладачі технічних спеціальностей, медики та представники військово-спортивного, літако-будівельного спрямування, виправдовуючи своє небажання вчити державну мову чи приховуючи своє зневажливе ставлення до такого державного символу, як мова, можуть послуговуватися найбільш неправдивим і фальшивим твердженням, що начебто немає розпрацьованої відповідної термінології, що начебто найкращі навчальні матеріали видані лише російською мовою. Із цього приводу слухна думка сучасного українського мовознавця О. Пономарева: «Часом від деяких людей (зосібна не дуже обізнаних з українською мовою) можна почути твердження, що нібито українська термінологія не розпрацьована, недосконала, що їй начебто бракує повноти. Це не відповідає дійсності. Ще в 20-х роках минулого століття Інститут української наукової мови видав низку термінологічних словників, укладачі яких за прикладом чехів, греків, литовців прагнули якнайбільше використати можливості саме української лексики у творенні термінів та інших слів для називання абстрактних та конкретних понять» (Пономарів, 2013: 151). Від себе зазначимо, що всі ці словники з усіх галузей перевидані в 90-х роках ХХ ст. Ці матеріали доступні також і в електронних версіях.

Ще одна проблема сучасного термінотворення полягає у тому, що за часів так званої «інтернаціоналізації», або відвертого зросійщення, терміни й українська мова як навчальний предмет утратили

свою самостійність, право на будь-який розвиток і функціонування. Згідно з твердженням С. Караванського, «нація може не мати політичної незалежності, але бути самостійною в царині своєї культури... Свою культуру ми втратили в СРСР» (Караванський, 1994: 7). На його переконання, це найбільш жорстокий і небезпечний окупант на відміну від царської Росії, цісарської Австрії та Польщі після I світової війни, бо ті хоч і забороняли українське слово, але не втручалися «до того, яким має бути це слово» (Караванський, 1994: 7). Розвиток цих міркувань та продовження розкриття проблеми знаходимо і в монографіях Л. Масенко, де авторка зазначає, що «радянське керівництво не обмежилось зовнішньою русифікацією, а значно посилило її додатковими заходами, а саме адміністративним утручанням у внутрішню структуру української мови» (Масенко, 2011: 23).

Беручи до уваги вищезазначені твердження, які стосуються найбільш знищених і спотворених у тоталітарному часі гуманітарних галузей, можемо графічно зобразити їх взаємозалежність на рис. 1.

Це зображення демонструє зв'язки між відгалуженнями гуманітарних галузей, термінологія і змістовна значущість яких повністю знищені і сфальшовані найбільш цинічним способом у тоталітарному радянському часі. Це була не просто заборона на об'єктивне висвітлення важливих питань цих наук, і не лише їх

нищення, а разом із ними якнайжорстокіше були вбиті, замучені, розстріляні й їхні представники – науковці з різних галузей знань, письменники, впливові діячі Української церкви.

Висновки. Отже, термінологія та культура української мови як важливі складники повноцінного функціонування української мови за часів відновлення української державності, незважаючи на саботаж у її оволодінні в сьогоденні часі та послуговуванні нею в державних установах і закладах освіти, фінансованих Українською державою, на приховане та очевидне нехтування нею, все ж повертає собі державний статус, визначений ст. 10 Конституції України та розтлумачену Конституційним Судом України від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99, справа № 1-6/99, а також на основі Закону про забезпечення функціонування української мови як державної від 25 квітня 2019 р. На сучасному етапі українська термінологія збагачується й новими запозиченнями з огляду на глобалізаційний розвиток і, зважаючи на інертність, шаблонність, небажання вчитися, змінюватися, переосмислювати й аналізувати історичне минуле, на деформацію психіки тоталітарною системою державних службовців, викладачів, науковців, учителів, спортсменів, банківських працівників, досить повільно повертає собі колись, в часи радянської окупації, брутально знищені питома національні поняття й риси.

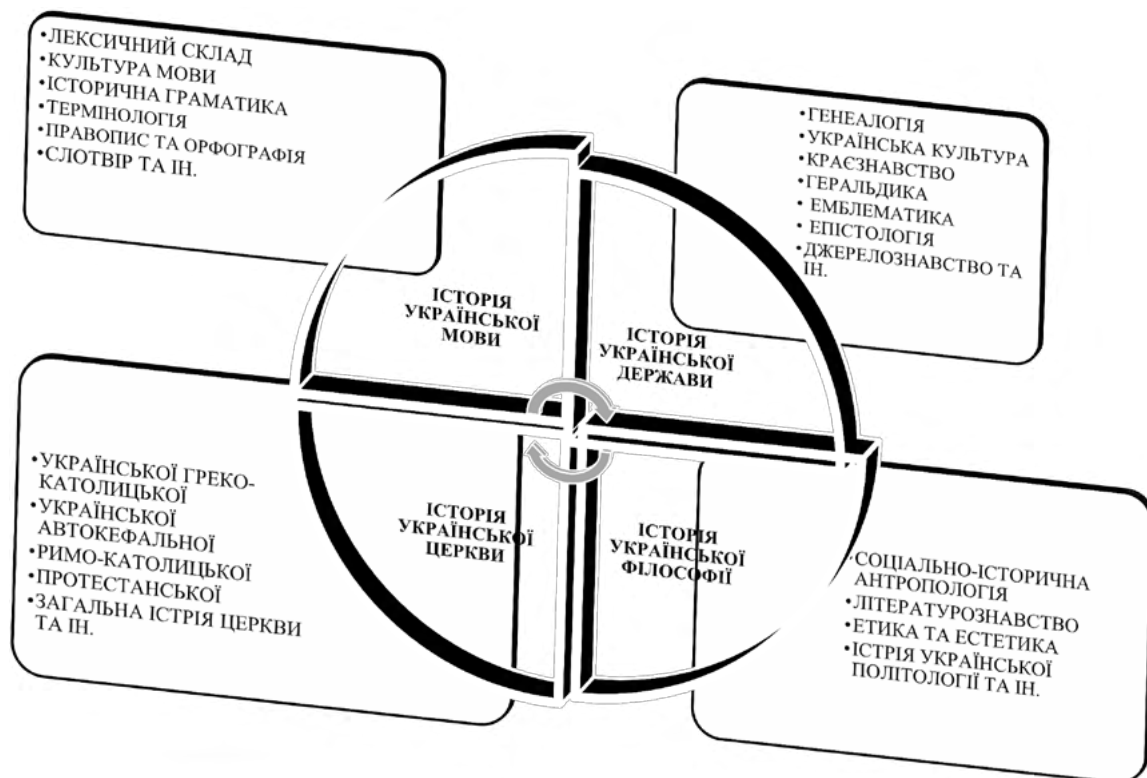

Рис. 1

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Караванський С. Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної лексики. Київ : Кобза, 1994. 152 с.
2. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася? / Збірник історично-філологічного відділу ; Українська академія наук ; за гол. ред. А. Кримського. Київ : Друкарня Української академії наук, 1924. № 12. С. 89–128.
3. Крымский А. Е. Филология и Погодинская гипотеза: Разбор общих историко-филологических данных и обзор письменных памятников старокиевских. Киев : Типография Императорского университета св. Владимира, 1904. XXXVI + 113 с.
4. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір : наукове видання / Всеукраїнське товариство «Промісвіта» ім. Тараса Шевченка. Київ : Києво-Могилянська академія, 2004. 164 с.
5. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком : наукове видання. Київ : Києво-Могилянська академія, 2011. 136 с.
6. Москаленко Н. А. Нарис української граматичної термінології. Київ : Радянська школа. 1959. 224 с.
7. Пonomарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного / передмова Івана Дзюби. Київ : Либідь, 2013. 360 с.
8. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упор.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька ; за ред. Л. Масенко. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005. 400 с.
9. Шахматов О. Короткий нарис історії української мови / пер. з рос. В. Дем'янчука ; Українська академія наук: збірник історично-філологічного відділу ; за гол. ред. А. Кримського. Київ : Друкарня Української академії наук, 1924. № 12. С. 7–86.
10. Шевельов Ю. В. У довгій черзі: проблеми реабілітації. Виступ на I конгресі Міжнародної Асоціації українців у Києві 27 серпня 1990 року / Стаття написана: Нью-Йорк, 12 червня 1990 року. Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя. 1990. Рік видання – тридцятий (1961 р.). Ч. 356. № 12. С. 69–79.

REFERENCES

1. Karavansky S. Sekrety ukrainskoi movy: naukovo-populyarna rozvidka z dodatkom slovnychkiv represovanoi leksyky [Sekrets of the Ukrainian language: popular science intelligence with the addition of repressed and abandoned vocabulary]. Kyiv: Ukrainian-Canadian Joint Venture «Kobza», 1994. 152 p. [in Ukrainian].
2. Krymsky A. Y. Ukrainska mova, zvidkilya vona vzyalasya I yak rozvyvalasya? [Ukrainian language, where did it come from and how did it develop?] Collection of the historical and philological department: Ukrainian Academy of Sciences / Edited by the head of the department acad. Agatangel Krymsky. Kyiv: Printing House of the Ukrainian Academy of Sciences, 1924. № 12. P. 89-128. [in Ukrainian].
3. Krymsky A. E. Filologiya i Pogodiskaya gipoteza: razbor obshchyh istoryko-filologicheskikh dannyh I obzor pismennykh pamyatnikov starokiyevskikh [Analysis of general historical and philological data and a review of written monuments of old Kyiv]. Kyiv: Printing house of the Imperial University of St. Vladimir, 1904. XXXVI + 113 p. [in Russian].
4. Masenko L. T. Mova i suspilstvo: postkolonialny vymir: [Language and society: postcolonial dimension: scientific edition] / All-Ukrainian society «Education» named after Taras Shevchenko. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2004. 164 p. [in Ukrainian].
5. Masenko L. T. Surzhyk: mizh movoyu i yazykom [Surzhik: between language and mixed language]: scientific publication. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2011. 136 p. [in Ukrainian].
6. Moskalenko N. A. Narys ukrainskoi gramatychnoi terminology [Essay on Ukrainian grammatical terminology]. Kyiv: Soviet school. 1959. 224 p. [in Ukrainian].
7. Ponomariv O. D. Ukrainske slovo dlya vsih i dlya kozhnogo [Ukrainian word for everyone and for everyone] / Foreword by Ivan Dziuba. Kyiv: Lybid, 2013. 360 p. [in Ukrainian].
8. Ukrainska mova u XX storichchi: istoria lingvotsydu. Documenty i materyaly [Ukrainian language in the twentieth century: the history of linguocide. Documents and materials] / Compilers: L. Masenko, V. Kubaichuk, O. Demaska-Kulchytska; edited by Larysa Masenko. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2005. 400 p. [in Ukrainian].
9. Shahmatov O. Korotky narys istorii ukrainskoi movy [A short essay on the history of the Ukrainian language] / Translated from Russian by Vasyl Demyanchuk. Collection of the historical and philological department: Ukrainian Academy of Sciences / Edited by the head of the department acad. Agatangel Krymsky. Kyiv: Printing House of the Ukrainian Academy of Sciences, 1924. № 12. P. 7-86 [in Ukrainian].
10. Shevelyov Y. V. U dovgii cherzi: problem rehabilitatsii [In the long run: problems of rehabilitation]. Speech at the First Congress of the International Association of Ukrainians in Kyiv on August 27, 1990 / Article written: New York, June 12, 1990. Suchsnist: literature, art, social life. 1990. Year of publication – the thirtieth (1961). Ch. 356. № 12. pp. 69-79 [in Ukrainian].